

УДК 94:314.151.3-054.73](477.46)"1910/1911"

[https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-1\(31\)-2174-2190](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-1(31)-2174-2190)

Лазуренко Валентин Миколайович доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, професор кафедри історії та права, Черкаський державний технологічний університет, м. Черкаси, тел.: (067) 358-75-65, <https://orcid.org/0000-0002-3441-4485>

РОЛЬ СЕЛЯНСЬКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКУ У ПРОДАЖІ ЗЕМЛІ НА КАВКАЗІ СЕЛЯНАМ- ПЕРЕСЕЛЕНЦЯМ ЧЕРКАСЬКОГО ПОВІТУ У 1910–1911 РОКАХ

Анотація. У статті на основі архівної справи, яка зберігається в Державному архіві Черкаської області, розкрито специфічні особливості намірів і реалії процесів щодо придбання селянами Черкаського повіту Київської губернії у період 1910–1911 років земельних ділянок на Кавказі, виставлених на продаж. Проаналізовано документи на одну конкретну ділянку, яку виставили на продаж на Кавказі, – маєток “Уллу-Сари-Агач-Кутань” князя Нуха-Бека Тарковського в Дагестані.

Використано порівняльно-історичний, аналітичний і описовий методи.

Розлога фактологічна інформація, що її містять цитовані фрагменти, базується виключно на архівних даних; вона об’єктивує і доповнює історичне потрактування подій того часу у вибраних локаціях Середнього Подніпров’я.

Досліджено, що селяни Черкаського повіту, склавши із себе товариство, заявили Комісії про бажання купити у власність оголошений у продаж маєток “Уллу-Сари-Агач-Кутань” в Дагестані. Наміри селян щодо задоволення своїх потреб при переселенні, до якого спонукало пореформене малоземелля й неспроможність господарювання на рідній землі, прогнозовано спиралися на значно більші обсяги потенційно придбаної землі та свободу вибору при поділі відрубів, надану землевласником. Констатується, що завдяки сприянню офіційних уповноважених установ імперії було запущено процеси ознайомлення бажаючих селян із ініційованою землевласником процедурою продажу та з умовами угоди, надавалися пільги щодо проїзду визначених селянськими товариствами благонадійних представників на Кавказ для обстеження якості земель і нових умов проживання.

Зроблено висновок, що Селянський Поземельний Банк із відповідальністю поставився до цього питання в частині експертизи ділянки й умов

продажу. Проте із урахуванням прецедентів за результатами попередніх аналогічних позик українським селянам було документально висловлено побоювання не на користь їх успішної асиміляції та ефективного господарювання у чужих малосприятливих і посушливих умовах. Попереджалося про можливість повного розорення, що український селянин мав взяти до уваги, роблячи свій вибір. В цілому в Російській імперії інституційно сприяли інформаційному обігу для організації переселення українського селянства на кавказькі землі. Проте фінансові установи імперії, з огляду на досвід із практики переселення і численні його ризики, підтримували цей процес із обмеженнями.

Ключові слова: відруб, волость, десятина, землевпорядна комісія, земля, Кавказ, купівля, маєток, повіт, позика, селяни-переселенці, Селянський Поземельний Банк.

Lazurenko Valentyn Mykolayovych Doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Worker of Education of Ukraine, Professor at the Department of History and Law, Cherkasy State Technological University, Cherkasy, tel: (067) 358-75-65, <https://orcid.org/0000-0002-3441-4485>

THE ROLE OF THE PEASANT LAND BANK IN THE SALE OF LAND IN THE CAUCASUS TO RESETTLED PEASANTS OF CHERKASY COUNTY IN 1910–1911

Abstract. The article, based on the archival file stored in the State Archives of Cherkasy Region, reveals the specific features of the intentions and realities of the processes regarding the acquisition by the peasants of the Cherkasy County of the Kyiv province in the period of 1910–1911 of land plots in the Caucasus put up for sale. The documents for one specific plot of land that was put up for sale in the Caucasus, the “Ullu-Sary-Agach-Kutan” estate of Prince Nuh-Bek Tarkovskyi in Dagestan, are analyzed.

Comparative-historical, analytical and descriptive methods are used.

The extensive factual information contained in the cited fragments is based exclusively on archival data; it objectifies and complements the historical interpretation of the events of that time in selected locations of the Middle Dnieper region.

It is investigated that the peasants of Cherkasy County, having formed a partnership, declared to the Commission their desire to buy the “Ullu-Sary-Agach-Kutan” estate in Dagestan, which was announced for sale. The peasants’ intentions to meet their needs during resettlement due to the post-reform lack of land and the inability to manage their native land were predictably based on

significantly larger volumes of potentially acquired land and the freedom of choice in dividing the plots granted by the landowner. It is stated that, due to the assistance of official authorized institutions of the empire, the processes were launched to familiarize interested peasants with the sale procedure initiated by the landowner and with the terms of the agreement, and benefits were provided for the travel of reliable representatives determined by peasant partnerships to the Caucasus to inspect the quality of the land and new living conditions.

It is concluded that the Peasant Land Bank approached this issue responsibly in terms of the examination of the plot and the terms of sale. However, taking into account precedents based on the results of previous similar loans to Ukrainian peasants, concerns were expressed in documents that were not in favor of their successful assimilation and effective management in foreign unfavorable and arid conditions. It was warned about the possibility of complete ruin, which the Ukrainian peasant had to take into account when making his choice. In general, the Russian Empire institutionally facilitated information circulation for organizing the resettlement of the Ukrainian peasantry to the Caucasian lands. However, financial institutions of the empire, given the experience of resettlement practice and its numerous risks, supported this process with restrictions.

Keywords: cutting, parish, tithe, land management commission, land, Caucasus, purchase, estate, county, loan, resettled peasants, Peasant Land Bank.

Постановка проблеми. Історія українського селянства завжди була і буде об'єктом прискіпливого й ретельного аналізу істориків, економістів, політологів, оскільки багато різних процесів на селі у різні часові періоди впливало на долі людей і суспільства в цілому. Значною мірою вони зумовлювали генезу селянського буття, яка була не завжди доброю, а в деяких аспектах – і трагічною.

З огляду на це звернімо погляд на специфічні особливості намірів і реалії у придбанні селянами Черкаського повіту Київської губернії, на прикладі 1910 – 1911 років, коли у наддніпрянські села Черкаською повітовою землевпорядною комісією було направлено для донесення селянам оголошення про виставлення на продаж земельних ділянок на Кавказі у маєтку князя Нуха Тарковського та можливості їх купівлі з подальшим переселенням туди селянських сімей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика переселення українських селян суто з Черкаського повіту на Кавказ, особливо після Столипінської реформи 1906 р., не була предметом окремого скрупульозного аналізу. На рівні академічного аналізу аграрних трансформацій в українському селі на початку ХХ ст. на сьогодні найгрунтовнішим є

наукове видання Інституту історії України НАН України “Історія українського селянства” (Т.1) [2]. Також дотичною до піднятої нами проблеми є монографія Н. Ковальнової “Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. “Аграрна революція” в Україні 1902 –1922 рр.” [3]. Про загальні настрої селянства та становище сільського господарства Наддніпрянщини у пореформений період та після Столипінської реформи 1906 р. нами черпається інформація у навчальному виданні “Моя Черкащина: історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності” авторства В. Мельниченка [4].

Мета статті. На основі аналізу однієї архівної справи [1] (Фонд 754. Черкаська повітова землевпорядна комісія Оп. 5. Спр. 23. Справа про сприяння Селянського поземельного банку у продажу селянам Черкаського повіту земель у Дагестанській області), яка зберігається в Державному архіві Черкаської області, розкрити специфічні особливості намірів і реалії у придбанні селянами Черкаського повіту Київської губернії у 1910 – 1911 рр. виставлених на продаж земель маєтку “Уллу-Сари-Агач-Кутань” князя Нуха-Бека Тарковського на Кавказі.

Виклад основного матеріалу. Перед тим як перейти до висвітлення безпосередньо мети нашої статті, наведемо нижче прямим цитуванням роздуми українських істориків О. Реєнта і О. Сердюка зі статті [5] про загальну картину становища українського селянства на початку ХХ ст. Науковці зазначають, що українське селянство, яке знаходилося в той період у складі Російської імперії, “...було налаштоване на вирішення аграрного питання революційним шляхом. Після указу від 9 листопада 1906 р. з’явилися сподівання на еволюційний шлях розвитку. Сам П. Столипін хотів мати 20 років спокою для реформування аграрних відносин шляхом зміни форми селянської власності. Комплексний підхід до аналізу різних аспектів процесу землевпорядкування приводить до висновку, що для цього потрібен був період протяжністю в кілька поколінь. Безперечно, що історія нікому й ніде не давала такого шансу в суспільствах, що фатально запізнювалися на шляху історичного розвитку й роздиралися гострими протиріччями. Для справжнього вирішення проблеми необхідна була політична воля правлячої верхівки, спрямована на ліквідацію поміщицьких латифундій, що тільки й могло забезпечити створення великої кількості продуктивних одноосібних господарств фермерського типу” [5, с. 405-406].

Щоб з’ясувати історичні передумови та суспільно-політичне тло подій, що зафіксовані в досліджуваній нами архівній справі, беремо до уваги аспекти, висвітлені цими авторитетними науковцями, та далі звернемося до аналізу стану селянських господарств Черкаського регіону цієї доби.

Історик В. Мельниченко зазначає, що на початку ХХ ст., незважаючи на деяке зменшення землеволодінь поміщиків на теренах Черкащини, вони залишалися основними землевласниками, а селяни все гостріше відчували нестачу землі. Малоземелля переважної частини сільського населення було характерне і для правобережжя і для лівобережжя краю [4, с. 147]. “Майнове розшарування на селі, збільшення кількості малоземельних та безземельних селян, невирішеність аграрного питання поглиблювало конфронтацію і посилювало соціальну напругу. Цілком очевидною стала деградація поміщицького землеволодіння та неспроможність архаїчної селянської общини ефективно господарювати. Тому за ініціативи прем’єр-міністра царського уряду Петра Столипіна було проголошено курс на реформування аграрного сектора, який було викладено в указі від 9 листопада 1906 року. У його основу було покладено три головні ідеї: 1) руйнування селянської общини; 2) дозвіл селянину отримувати землю у приватну власність (хутір чи відруб); 3) переселення селян у малоосвоєні східні райони Росії (Сибір, Казахстан, Середня Азія, Далекий Схід). Робилася ставка на особисту ініціативу та конкуренцію як протизвагу традиційній общинній рівності та бідності [4, с. 147-148].

В. Мельниченко також констатує, що “тяжкі умови життя, малоземелля змушували тисячі селян Черкащини залишати свої домівки і в пошуках кращої долі переселятися у східні райони імперії. Були такі села, з яких виїжджали сотні сімей. Так, з Вереміївки Золотоніського повіту в 1906–1912 рр. переселилося 269 сімей. Лише за 9 місяців 1907 року з правобережної Черкащини переселилися до Сибіру і Далекого Сходу 2239 сімей – всього 12850 душ. Найбільше людей виїхало із Звенигородського повіту – 5996, Канівського – 3850 душ” [4, с. 149].

Таку надію на подальше спокійне та успішне переселення і сподівання на кращу долю мали і жителі багатьох сіл Черкаського повіту Київської губернії, коли прочитали наприкінці 1910 р., а потім повторно ще і влітку 1911 р., на дошках оголошень у своїх селах оголошення про продаж земель маєтку князя Нуха Тарковського на Кавказі. А тепер про все це детальніше, з огляду на хронологічний аналіз документів згаданої нами архівної справи.

9 грудня 1910 р. (вхідний номер 2111) до Черкаської повітової землевпорядної комісії надійшла цікава заява, яка спровокувала цілу хвилю бюрократичних дій у Черкаському повіті серед селян, які захотіли стати переселенцями на землі Кавказу. Але про все це по порядку. Отже, що ж це за заява і хто її написав. Її автором був Г. Островський як “Уповноважений Князя Нуха Тарковського” з Дагестану, тобто довірена особа молодого високоповажного представника кумицького князівського роду, успішного

на той час воєначальника Російської імперії. Цитуємо всю заяву в перекладі (до речі, всі документи, які використовуються у цій статті, є сучасним авторським перекладом українською з оригіналів, складених російськомовним канцеляритом).

“Бажаючи продати селянам Черкаського повіту маєток, що належить мені, який знаходиться в Темир-Хан-Шуринській окрузі Дагестанської області, неподалік міста Петровськ і у 8 верстах від залізничної станції Шамхал Владикавк. залізн. дороги, що становить 3957 десятин землі, зручної для оранки і сінокошу, по сто рублів за десятину, прошу Землевпорядну Комісію повідомити про це селян Черкаського повіту. При цьому прикладаю план маєтку і пояснювальну до нього записку” [1, арк. 22]. Отримавши цю записку, керівництво Комісії наклало на цю заяву резолюцію “оголосити”.

В архівній справі ми можемо побачити чимало листів за підписом “Непременного Члена” Черкаської повітової землевпорядної комісії, відправлених 18 грудня 1910 р. до своїх волосних правлінь з приводу вищезазначеного прохання І. Островського. В цих листах зазначався один текст, але коригування було лише по кількості екземплярів, які Комісія передавала. Наприклад, у листах до Байбузо-Білозірського волосного правління, до Русько-Полянського волосного правління зазначалось наступне: “Додаючи при 5 екземплярах оголошення про продаж на Кавказі маєтку Князя Тарковського, Комісія пропонує Волосному Правлінню оголосить про це на сходках і по два екземпляри передати у всі села для виставлення їх на видному місці” [1, арк. 23, арк. 24]. У листах до Ротмистрівського та Прусянського Волосних правлінь передавали по 20 екземплярів оголошення [1, арк. 28-28], Вергунівському – 16 екземплярів [1, арк. 29], Худяківському і Дахнівському – по 10 екземплярів [1, арк. 30, арк. 33].

Цікавим при розгляді нашої мети статті є лист за №2354, направлений Черкаською повітовою землевпорядною комісією 15 грудня 1910 р. до Київської губернської землевпорядної комісії. В листі зазначалось: “Селяни Черкаського повіту, маючи бажання переселитися на Кавказ, неодноразово з’являлись в Канцелярію Комісії і просили порушити клопотання про надання їм права переселення, але з огляду на те, що на Кавказ переселення закрито, клопотання селян залишались без задоволення. В даний час в Комісію надійшла заява власника маєтку на Кавказі Нухи Тарковського про продаж селянам свого маєтку, близько 4000 дес., який знаходиться в Темир-Хан-Шуринській окрузі Дагестанської області. Селяни, бажаючи купити цей маєток, просять Комісію про видачу їм тарифних посвідчень для огляду маєтку, який продається. На основі викладеного та не маючи відповідних вказівок в циркулярі Переселенського Управління

від 18 квітня 1898 р. за №3, Комісія має за честь прохати Губернську розтлумачити, чи можливе надання права здешевленого проїзду ходакам-селянам, для огляду на Кавказі маєтку, який продається, від найближчих залізничних станцій П.З. з.д. до ст. Шамхал, Владикавказ. зал. дор.” [1, арк. 37].

У відповідь на цей лист Київська губернська землевпорядна комісія у своєму листі за №102 від 13 січня 1911 р., яке Черкаська землевпорядна комісія отримала 17 січня (вх. №36), тлумачила: “Губернська комісія повідомляє повітовій, що по циркуляру Головного Управління Землевпорядкування і Землеробства від 6 вересня 1907 р. за №3, поширюється і на наші азійські володіння, але попередньо задоволення порушеного селянами клопотання про видачу тарифних посвідчень необхідно довідатись через місцеву Губернську владу, як про умови господарства в маєтку Тарковського, яке продається, так і про можливість купівлі останнього” [1, арк. 38].

Селяни Черкаського повіту, склавши із себе товариство, заявили Комісії про бажання купити у власність оголошений у продаж маєток “Уллу-Сари-Агач-Кутань” в Дагестані [1, арк. 39].

Закавказьке відділення Селянського Поземельного Банку, яке розташовувалось у м. Тифліс, у своєму листі за №1056 від 10 лютого 1911 р., що за підписом його керівника було надіслано на адресу Черкаської землевпорядної комісії (отримане 16 лютого, вх. №252) констатувало наступне: “Відділення Банку, в доповнення до телеграми від 8 лютого, прикладаючи при цьому земельні норми для Закавказзя, повідомляють Землевпорядну Комісію, що діяльність Відділення на Дагестанську область не поширюється. Відділенням банку було проведено оцінку землі в Дагестанській області лише за особливими кожного разу дозволами Селянського Поземельного Банку. Земельна норма для Дагестанської області становить на двір 48 дес. і на особисту душу чоловічої статі 12 дес. (див. Збір. Узак. вид. при Уряд. Сенат, 30 листопада 1910 р., 199, від. I)” [1, арк. 40].

12 січня 1911 р. на адресу Черкаської повітової землевпорядної комісії надійшов лист (вх. №39 від 13 січня) – прохання від чотирьох жителів с. Суха Калигірка: Йосипа Сокурєнка, Федота Пономарєнка, Якова Варяниці і Романа Рудюка щодо купівлі ними частки землі для переселення, згідно з розісланими цією Комісією оголошеннями по селах повіту, у маєтку, який належить князю Тарковському на Кавказі [1, арк. 41].

Наступного дня, 14 січня 1911 р. на адресу Мокро-Калигірського волосного правління Черкаська повітова землевпорядна комісія надіслала лист за №83, у якому Комісія пропонує Повітовому Правлінню оголосити селянам с. Сухої Калигірки Йосипу Сокурєнку, Федоту Пономарєнку, Якову Варяниці і Роману Рудюку, що маєток, який знаходиться на Кавказі,

в Дагестанській області, під назвою “Уллу-Сари-Агач-Кутань”, який належить князю Нуху Тарковському, частинами не продається, а тому необхідно для купівлі його “створити товариство, котре могло б купити весь цей маєток, і від себе послати ходаків для огляду землі. Якщо ж, окрім названих селян, більше покупців не виявиться, то вони можуть приєднатися до товариства селян Черкаського повіту, які бажають купити цей маєток, про що вони мають повідомити Комісію” [1, арк. 42].

17 лютого 1911 р. Черкаська повітова землевпорядна комісія отримала лист (за №2861 від 11 лютого) від Канцелярії Військового губернатора Дагестанської області за його особистим підписом наступного змісту: “Супроводжуючи при цьому записку власника землі під назвою “Уллу-Сари-Агач-Кутань” Ротмистра Тарковського, план цієї ділянки і копію акту про проведення на ділянці зрошувальної каналу, Канцелярія повідомляє, що ділянка ця взагалі може бути придбана селянами Черкаського повіту, але за допомогою якого банку, Канцелярія не може вказати. Із доданої записки видно, що розподіл цього маєтку на відруби і хутірські господарства цілком можливий, і що земля придатна для ведення будь-якого господарства. При цьому Канцелярія вважає, що в такій справі, як придбання селянами землі, останні повинні особистим оглядом переконатися у придатності землі для задоволення своїх потреб” [1, арк. 49].

У аналізованій нами архівній справі зберігається оригінал друкованого листа з особистим підписом власника – “Ротмистра Князя Тарковського” з приводу продажу його маєтку. Дата і кому адресований цей лист – відсутні, але очевидно, і це впливає наприкінці листа, що – до Землевпорядної Комісії. Наведемо нижче повністю весь текст документа (*Переклад наш. – В.Л.*).

“Відносно продажу моєї землі до мене звертались селяни Черкаського повіту через Г. Островського, у якого є план моєї ділянки, до якого мною була прикладена пояснювальна записка, ці плани, по всій ймовірності, мають бути у селян. На цьому маєтку боргу Донському Земельному Банку по 45 р. на десятину. Якщо селяни бажають купити мою землю, то повинні взяти на себе Банківський борг по 45 рублів на десятину, а решту 55 рублів доплатити мені готівковими грошима. На південному моєму кордоні, на ділянці казенної землі уже живуть переселенці, які протягом 7-8 років із голого степу зробили благоустроєні села. Ці села розбиті на відруби – ділянки, так що кожен господар при своєму будинку має десятин 2-3 землі, розробленої під сади чи поля, багато почали розводити виноградники. Земля ця такого ж гатунку, що і у мене. Різниця лише в тому, що поселенці страшенно обмежені у воді для зрошення і пиття, а у мене, при бажанні, води скільки захочеш. Ціна для продажу мною визначена 100 рублів за

кожну десятину. При цьому прикладаю копію з акту про проведення мною зрошувальної канами і викопіювання з 5-верстної карти Дагестанської області із позначенням моїх земель і наступні дані про ділянку, яка продається” [1, арк. 50].

“Маєток “Сари-Агач-Кутань”. Загальна кількість десятин, як видно із плану, 3957 дес., із яких зручної 3777 дес., напівзручної 150 дес. і не зручної 30 десятин. Земля знаходиться у 7-8 верстах від 3. станції Шамхал Владикавказької з. д. і у 18 верстах від міста Петровська (на Каспійському морі). Внаслідок чого селяни мають можливість вигідно збувати всю продукцію сільського господарства. На поверхні землі немає ніяких височин, каміння чи інших незручностей для культивування культур. Земля зручна як для оранки, так і для інших потреб сільського господарства. Розподіл її по угіддях цілком буде залежати від сили і розсуду самих селян. До цих пір земля зовсім не оброблялась, так як не було води. В минулому році я з великими затратами провів воду і почав потрошку господарювати, а раніше земля виключно використовувалась для випасу овець. Із півночі від пункту А до пункту Б примикає громадська земля Тарки-Ногайців. На Сході від п. Б до Г. земля бр. Ахметханових. З півдня від Г. до Д. ділянка казенної землі, яка знаходиться в постійному користуванні руських селян-переселенців, де існує вже три поселення. І – Царедарівка 240 дворів, 2 Покровка 60 дв. І з. під назвою №6 50 дворів. Тут же в одній версті знаходяться руські хутори з виноградниками Асдчева, Фрозе, полковника Случевського. Із заходу земля Паша Тарковського. Зрошення представлене в такому вигляді: на цю ділянку землі мною у 1910 році проведена велика зрошувальна канава протяжністю 14 верст. Ширина канами кругом по дну один сажень. Початок канами взято безпосередньо із багатоводної ріки Сулака. Причому на початку зроблений міцний головний шлюз, розрахований на водопропускну здатність $\frac{1}{2}$ кубічної сажени. Всю канаву можна бачити на доданій карті. Канава, як видно із плану, в п. Б введена в старе русло ріки Сулака, де в п. Г вбудована ґрунтова запруда. По маєтку вода тече спочатку по канаві а-б і по старому руслу р. Сулака в-г. Загалом поки що до 8 верст. При чому при бажанні і роботі вода може легко бути пущена по всіх напрямках маєтку. У відношенні району а-б це вже зроблено, посіявши в цьому році хліб по обидві сторони цієї частини канами. Враховуючи те, що про купівлю мого маєтку ведуть переговори зі мною й інші особи, які підганяють мене з остаточною відповіддю, то прошу комісію не забути повідомити мене про якнайскоріше своє рішення з цього питання” [1, арк. 50].

У архівній справі, яку ми аналізуємо, є чимало рукописних листів-прохань, щоб дати дозвіл на огляд маєтку князя Тарковського для

можливого його, чи земель на його території, купівлі та переїзду на Кавказ. Деякі з них наведемо нижче.

25 лютого 1911 р. до Черкаської повітової Землевпорядної Комісії надійшов лист (вх. №355) від селян села Болтишки Ставидлянської волості Чигиринського повіту Федора Тернового, Єрофія Тернового, Івана Тернового, Сергія Дубівки, Миколи Стрільця, Харитона Марченка, Євтихія Вихриста і Фокія Петренка, в якому вони вказують, що прочитавши оголошення про продаж землі на Кавказі у згаданому вже нами вище маєтку “висловлюють згоду купити і переселитися на неї для проживання” і просять видати “посвідчення для огляду землі, яка продається” [1, арк. 57]. 3 березня 1911 р. у відповідь на прохання згаданих селян с. Болтишки Ставидлянському волосному правлінню надійшов лист, у якому зазначалось: “оголосити селянину с. Болтишки Федору Терновому, що для купівлі маєтку князя Тарковського необхідно скласти список бажаючих щодо купівлі, вказати, яку кількість десятин бажають купити, взяти до уваги, що на душу можна придбати 12 десятин, а на сім’ю 48 десятин” [1, арк. 58].

Наприкінці лютого 1911 р. до Черкаської повітової Землевпорядної Комісії надійшов власноруч написаний лист від селянина с. Оситняжки Чигиринського повіту Київської губернії Степана Гаркавого наступного змісту. “Прошу пояснити мені детально про продаж землі у вищеописаному вами оголошенні, ділянку на Кавказі, по 1) чи земля зручна чи не зручна, продається по однаковій ціні чи ні. По 2) земля незручна по якій частині незручна, тобто гориста, солончаста чи болотиста. І в 3) по скільки позики може видати банк на десятину. У нас багато селян погоджуються на купівлю цієї землі, так що можуть купити всю ділянку. І ще прошу пояснити, по скільки десятин може купувати один селянин, тобто на скільки десятин будуть ділянки” [1, арк. 60].

Комісія не забарилась із відповіддю, і 26 лютого 1911 р. надіслала Оситнязькому волосному правлінню Чигиринського повіту лист за №960 наступного змісту: “Комісія пропонує Волосному Правлінню оголосить селянину с. Оситняжки Степану Гаркавому на його прохання, що оголошений на продаж маєток Князя Тарковського, який знаходиться на Кавказі, може бути куплений селянами лише в цілому весь, але не частинами; земля в цьому маєтку, за тими даними, які має Комісія, придатна для ведення будь-якого господарства; вся земля, яка знаходиться в маєтку, продається за зручною ціною, вказаною в оголошеннях, тобто по 100 руб. за десятину; про розміри позички, яку надає Банк на десятину, відомостей в Комісії поки що немає, хоча згідно заяви власника на землі, яка продається, вже є борг Банку по 45 руб. на десятину, і що норма Дагестанської області, тобто у місцевості, яка продається, існує: 12 десятин

на чоловічу душу і 48 дес. на двір. Список осіб, які бажають взяти участь у купівлі цього маєтку, необхідно повідомити Комісію в нетривалий час із зазначенням відомостей про кількість десятин, які має намір купити кожен селянин чи двором” [1, арк. 62].

В аналізованій нами конкретній архівній справі ми нарахували 11 посвідчень, які видавались селянам волосними правліннями Черкаського повіту Київської губернії на предмет їхньої несудимості для купівлі землі на Кавказі [1, арк. 65, 68, 69, 70-73, 84-87]. Наприклад, у посвідченні, виданому 28 лютого 1911 р. Олександрівським волосним правлінням Чигиринського повіту Київської губернії селянину Савві Івановичу Булаху, зазначалось, що він “під судом і слідством не перебував і поведінка добра”, і що посвідчення це “видано Булаху згідно його прохання на предмет купівлі ним на Кавказі землі за допомогою Селянського Поземельного Банку” [1, арк. 71].

В архівній справі, яку ми аналізуємо у цій статті, зберігається ряд документів, під грифом “терміново”, в яких Черкаська Повітова Землевпорядна Комісія рекомендує тим, хто хоче поїхати на оглядини земель маєтку Князя Тарковського на Кавказі для можливої їх купівлі, взяти довідки про несудимість і вибрати із своїх бажаючих селян ходака для поїздки. Наприклад, у листі від 16 березня 1911 р. (№1252) надісланого Комісією під грифом “терміново” до Мокро-Калигирського волосного правління зазначалось, що слід запропонувати селянам с. Суха Калигірка Йосипу Сокуреньку, Федоту Пономареньку, Якову Варяниці і Роману Рудюку “вибрати із свого середовища ходака, який повинен бути повністю готовим для поїздки на Кавказ для оглядин маєтку Князя Тарковського, і одночасно з’явитися до Черкас, в Комісію отримати посвідчення на тариф і разом з іншими селянами міг би відправитись на Кавказ” [1, арк. 94]. Білозірське волосне правління отримало від Комісії 16 березня 1911 р. (№1255) наступний лист, і також під грифом “терміново”: “Оголосить селянину м. Білозір’я Пилипу Івановичу Чмиренку, що якщо він бажає поїхати ходаком для оглядин маєтку Князя Тарковського на Кавказі, то повинен обов’язково з’явитися в Комісію для отримання посвідчення на тариф, при собі повинен мати посвідчення волості про судимість” [1, арк. 95]. Деренківське волосне правління отримало від Комісії 16 березня 1911 р. (№1257) і також під грифом “терміново” лист із наступним змістом: “На основі особистого клопотання оголосить селянину с. Черепина Семену Тихонову Роєнку і с. Деренківця Акиму Колоту терміново з’явитися в Комісію для отримання для себе і обраних від товариств інших ходаків, посвідчення для проїзду по тарифу на Кавказ для оглядин маєтку Князя Тарковського, причому всі ходаци повинні мати посвідчення про

судимість”[1, арк. 96]. Ставидлянське Волосне правління отримало 3 березня 1911 р. лист (№1095) наступного змісту: “Оголосить селянину с. Болтишки Федору Терновому, що для купівлі на Кавказі маєтку князя Тарковського необхідно скласти список бажаючих взяти участь в купівлі, зазначивши, яку кількість десятин кожен бажає купити, беручи до уваги, що на душу можна купити 12 десятин, а на сім’ю 48 дес., обрати зі свого товариства уповноваженого для послання на місце огляду маєтку, і список терміново надати в Комісію”. Причому уповноважений товариства повинен був мати при собі посвідчення волості про свою особистість і щодо несудимості для отримання тарифного посвідчення на проїзд. Розписку в оголошенні такої інформації отримувачу необхідно було прислати в Комісію [1, арк. 98]. А 16 березня 1911 р. це ж волосне правління отримало вже під грифом “терміново” лист (№1254) наступного змісту: “На основі особистого клопотання оголосить селянину с. Болтишки Федору Терновому терміново з’явитися в Комісію за отриманням свідоцтва на проїзд по тарифу на Кавказ для оглядин маєтку Князя Тарковського, причому повідомить йому, що особа, бажаюча відправитися ходаком, повинна надати волості посвідчення про судимість” [1, арк. 104].

Нами встановлено, що такі листи чи документи подібного до них характеру про механізм оглядин, та в перспективі – купівлі маєтку Князя Тарковського в Дагестані українськими селянами з Черкащини, які виявили таке бажання відразу після проведення інформаційної кампанії щодо оголошеного продажу земель маєтку в січні 1911 р., надсилались Черкаською повітовою землевпорядною комісією ще й у травні місяці 1911 р. В архівній справі, яку ми аналізуємо, наявні більше десятка таких листів. Ось, наприклад, 2 травня 1911 р. Комісія надіслала лист (№1689) до Ташлицького волосного управління, в якому зазначалось: “запропонувати селянину села Лозоватки Павлу Артемову Вишиванному в нетривалому часі скласти список членів товариства, бажаючих купити землю на Кавказі Князя Тарнавського, із зазначенням кількості десятин землі, яку має намір купити кожний член товариства” [1, арк. 108]. Листи з аналогічним змістом отримали: 2 травня 1911 р. Ротмистрівське волосне правління (№1692) (“запропонувати селянам села Мельниківка Ігнату Вовку, Григорію Полевенку, Федору Передерію, Івану Палію в нетривалому часі скласти список членів товариства, бажаючих купити землю на Кавказі”) [1, арк. 110]; Смілянське волосне правління (№1694) (“запропонувати селянам села Балаклеї Моїсею Олександрову Мандрику і Андрею Степанову Костенку в нетривалому часі скласти список членів товариства, бажаючих купити землю на Кавказі”) [1, арк. 111]; Олександрійське волосне правління (№1691) (“запропонувати селянам Івангорода Павлу Микитичу Дуброві і Савві Іванову Булаху в

нетривалому часі скласти список членів товариства, бажаючих купити землю на Кавказі”) [1, арк. 113]; Мокро-Калигирське волосне правління (№1693) (“запропонувати селянам села Сухої Калигірки Йосипу Сокуреньку, Федоту Пономаренку, Якову Варяниці і Роману Рудюку в нетривалому часі скласти список членів товариства, бажаючих купити землю на Кавказі”) [1, арк. 116].

19 травня 1911 р. Рацівське волосне правління отримало інформаційно насичений лист (№1749 від 16 травня) від Черкаської повітової землевпорядної комісії, де зазначалося: “Оголосить селянину села Рацева Іустину Прудкому, що маєток, який знаходиться на Кавказі, Дагестанській області, під назвою “Уллу-Сари-Агач-Кутань”, який належить Князю Нухові Тарковському, в кількості 3777 дес. зручної, 150 дес. напівзручної і 30 дес. незручної землі, а всього 3957 десятин, розташовний у 18 верстах від залізничної станції Шамхал Владик. зал. дор., продається по 100 руб. за десятину і в повному обсязі, не частинами, зверху потрібно вносити по 15 руб. на десятину, а тому якщо в Рацівській волості не знайдеться такого товариства, котре могло б купити маєток цілком, то при бажанні можна декільком покупцям приєднатися до товариства селян Черкаського повіту, причому для цього необхідно скласти список усіх бажаючих із зазначенням кількості землі, яку бажає купити кожен, і список цей надіслати Комісії. Земельна норма на Кавказі: на чоловічу душу можна купувати 12 десятин і на сім’ю 48 десятин. При купівлі цього маєтку воно буде розмежоване на відруби і хутори. Для огляду маєтку можна відправитись по здешевленому тарифу, за отриманням якого необхідно письмового звернутися в Комісію з наданням посвідчення волості про належність до товариства і про несудимість” [1, арк. 130-131].

7 червня 1911 р. листи із примірниками оголошення про продаж маєтку князя Тарковського на Кавказі повторно, як бачимо з аналізу архівної справи, було розіслано Черкаською повітовою землевпорядною комісією до волосних правлінь, які його отримали 20 червня для подальшого розповсюдження серед сільського населення. По 3 екземпляри оголошення отримали Прусянське та Руськополянське волосні правління [1, арк. 144-145], по 4 екземпляри – Орловецьке волосне правління [1, арк. 150], по 5 екземплярів – Сунківське і Жаботинське волосне правління [1, арк. 146, арк. 149], 7 екземплярів – Вергунівське волосне правління [1, арк. 147], 4 екземпляри – Вязівське волосне правління [1, арк. 148].

Цікавим є фінальний результат майже річних прохань селян. В результаті розгляду різних звернень селян Черкаського повіту щодо сприяння їм у фінансовій допомозі купівлі маєтку “Уллу-Сари-Агач-Кутань” в Дагестані Селянський Поземельний Банк у своєму листі за

№36124 від 20 вересня 1911 р. надіслав із Санкт-Петербурга до Черкаської повітової землевпорядної комісії лист, у якому зазначив, що в результаті розгляду клопотання “від 1 березня цього року за № 1.019 з питання про сприяння Селянським Банком в купівлі селянами Черкаського повіту маєтку “Уллу-Сари-Агач-Кутань” в Темир-Хань-Шурській окрузі Дагестанської області, Селянський Поземельний Банк має честь повідомити Черкаську повітову землевпорядну комісію, що з метою найближчого з’ясування зазначеного питання, Закавказьким відділенням Банку було проведено на місці обстеження, в результаті чого було встановлено наступне. Запропоноване до купівлі помістя розташоване в місцевості, в якій умови ведення господарювання видаються зовсім іншими, ніж у внутрішніх губерніях, і де вирощування хлібів та інших культурних рослин можливе лише за наявності штучного зрошення, що вимагає від власників спеціальних знань і навичок. В результаті цього виникає побоювання, що згадані вище покупці не будуть в змозі задовільно налагодити господарство на нових місцях, тим більше, що, як показала практика Закавказького відділення Банку, переселенці із Київської губернії особливо погано пристосовуються до чужих їм умов ведення господарювання, результатом чого звичайно стає несправність у платежах Банку. Таким чином запропонована угода заздалегідь є приреченою на невдачу, причому покупцям, внаслідок ліквідації майна на попередніх місцях, неминуче загрожувало б повне розорення. В результаті викладеного Селянський Банк затруднюється задовольнити клопотання Черкаської землевпорядної комісії про надання селянам Черкаського повіту сприяння в купівлі маєтку “Уллу-Сари-Агач-Кутань” – тим більше, що в результаті знаходження цього маєтку в Дагестанській області, таке сприяння могло б бути надано, в порядку виключення, лише за наявності особливо поважних обставин” [1, арк. 151].

Цим документом завершується аналізована нами архівна справа.

Висновки. Отже, особливого успіху Столипінська реформа на Черкащині не мала, спонукаючи селян до пошуків кращої долі на інонаціональних теренах імперії. Продажі земельних ділянок на Кавказі мали системний характер з огляду на окупаційну політику Російської імперії на загарбаних територіях. Наведено свідчення, що селяни Черкаського регіону неодноразово зверталися до регіональної канцелярії Землевпорядної Комісії і просили порушити клопотання про надання їм можливості переселення на Кавказ, але на момент 1910 року таке переселення вже було закритим, доки не було централізовано оголошено про продаж земель маєтку “Уллу-Сари-Агач-Кутань” його власником, про що йде мова у нашому дослідженні.

Очікування українських селян ґрунтувалися на скрутних малоземельних обставинах господарювання у Подніпров'ї, та, як можемо зробити припущення, на відгуках попередніх переселенців з України на землі вигнанців із Кавказу. Заманливою була встановлена імперією для цього випадку норма у 12 десятин на душу, 48 – на сім'ю, і сприяння державних інституцій у організації купівлі-продажу та переселенні. Представники національної знаті на Кавказі, на прикладі дослідженого листування ротмистра князя Нух-бека Хан-оглу Тарковського, вочевидь були зацікавлені у розвитку й освоєнні своїх питомих територій руками працьовитих наполегливих та ініціативних українських господарів.

Попри очевидні переваги в обсягах виставленої на продаж землі та доволі відкритої конкретизації її якості (яка, до того ж, не була раніше в обробітку), що передусім схилило селян до позитивного рішення, для їх переселення, облаштування і налагодження господарства необхідні були суттєві фінансові ресурси, які видавалися лише товариствам. Тобто “згори” ставилася ключова умова об'єднання у товариство селян, які мають наміри їхати на Кавказ. Проте природно-кліматичні умови гірського краю вочевидь не сприяли традиційному господарюванню українських селян: нові землі потребували нових знань і навичок, об'єднання зусиль, матеріальних та фінансових засобів. Зауважимо, що власник маєтку, окрім об'єктивної характеристики власних земель та господарств своїх найближчих сусідів і деталізації проведених ним гідромеліоративних заходів, у своїй пропозиції позитивно охарактеризував логістику і прогнозував перспективи продажу переселенцями своєї сільгосппродукції. Він же у листі також попереджав українських селян про можливість і необхідність проведення подальших агрономічних робіт з добудови та підтримки водопостачання на ділянки під обробіток для вирощування сільгоспкультур.

Селянським Поземельним Банком з усією відповідальністю було вивчено питання в частині експертизи земельної ділянки й умов продажу зазначеного маєтку. Окрім того, в частині огляду ризиків такої позики, із урахуванням аналогічних прецедентів було висловлено побоювання, що селяни-покупці з Подніпров'я будуть не в змозі задовільно налагодити господарство на нових місцях, бо з попереднього досвіду такого фінансування українські селяни погано пристосовуються до тамтешніх умов ведення господарювання і влазять у борги перед Банком, аж до свого розорення.

Досліджене листування показує, що адміністративно-бюрократичні установи імперії в цілому сприяли інформаційному обігу для організації переселення українського селянства на кавказькі землі. Проте фінансові

установи імперії, з огляду на досвід із практики переселення і численні його ризики, не завжди підтримували цей процес, полишаючи самих селян сподіватись на власні “силу і розсуд”. Адже наведена інформація про результати обстежень банківських працівників на місці за результатами попередніх аналогічних позик українських селян була не на користь їхньої успішної асиміляції та ефективного господарювання. Документально попереджалося про можливість повного розорення, і це український селянин мав взяти до уваги, роблячи свій вибір.

Отже, за результатами дослідження маємо перелік осіб, які виявили наміри щодо придбання ділянок зі згаданого маєтку князя Тарковського, фактично долучившись до ринкових земельних відносин, і відповідь Селянського Поземельного Банку на звернення щодо фінансової підтримки потенційних покупців-переселенців. Чим же закінчилося ініційоване “згори” створення товариства бажаючих купити землю на Кавказі у конкретній справі: чи їздили вони на оглядини, і чиїм коштом, і чи сподобались їм умови господарювання в маєтку князя Тарковського? Вочевидь, у архівній справі нині відсутня інформація про фінансове сприяння Банку, якби воно було надане “в порядку виключення, за наявності особливо поважних обставин”. Чи вдалося селянам Черкащини переселитися до Дагестану, сплативши власні кошти, – це буде предметом нашого наступного наукового дослідження. Також цікаво відслідкувати долю черкащан після переселення, якщо такі мали місце, як з наукового, так і людського погляду. Цікаво, як вони, наші українці, пережили лихоліття Першої світової війни, події 1917 року, події 1930-х років, Другої світової війни. І чи нині мешкають там, на землях колишнього маєтку князя Тарковського, нащадки українців Подніпров’я?

Література

1. Державний архів Черкаської області. Фонд 754. Черкаська повітова землевпорядна комісія. Оп. 5. Справа 23. Справа про сприяння Селянського поземельного банку у продажу селянам Черкаського повіту земель у Дагестанській області (О содействии по продаже крестьянамъ имения “Уллу-Сари-Агачъ-Кутанъ”, мѣрою 3957 дес. Принадлежащаго Князю Тарнавскому и находящагося на Кавказѣ) 09.12.1910 – 27.09. 1911. 152 арк.
2. Історія українського селянства : Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп. ред.). К. : Наук. думка, 2006. Т.1. 632 с.
3. Ковальова Н. А. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. Д. : ЛІРА, 2016. 368 с.
4. Мельниченко В. М. Моя Черкащина (історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності). Черкаси : “Вертикаль”, 2023. 372 с.
5. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Столипінська аграрна реформа // Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп. ред.). К. : Наук. думка, 2006. Т.1. С. 388 – 407 с.

References

1. State Archives of the Cherkasy Region. Fund 754. The Cherkasy County Land Management Commission. Op. 5. Case 23. (1911). Sprava pro spriannia Selianskoho pozemelnogo banku u prodazhu selianam Cherkaskoho povitu zemel u Dahestanskii oblasti (O sodeistviy po prodazhe krestianamъ ymenia "Ullu-Sary-Ahachъ-Kutanъ", mъroiu 3957 des. prynadlezhashchaho Kniaziu Tarnavskomu y nakhodiashchahosia na Kavkazъ) [Case on assistance of the Peasant Land Bank in the sale of lands in the Dagestan Region to the peasants of the Cherkasy County (On assistance to the peasants of the estate "Ullu-Sary-Agach-Kutan", with an area of 3957 tithes belonging to Prince Tarnavsky and located in the Caucasus)]. 09.12.1910 – 27.09.1911. 152 sheets [in Ukrainian].
2. NAS of Ukraine; Institute of History of Ukraine (2006). Istoriiia ukrainskoho selianstva [History of the Ukrainian peasantry]. (Vol. 1) / V.A. Smolii (ed.). Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].
3. Kovalova, N.A. (2016). Seliany, pomishchyky i derzhava: konflikty interesiv. "Ahrarna revoliutsiia" v Ukraini 1902–1922 rr. [Peasants, landlords and the state: Conflicts of interest. The "Agrarian Revolution" in Ukraine, 1902–1922]. Donetsk: LIRA [in Ukrainian].
4. Melnychenko, V.M. (2023). Moia Cherkashchyna (istoriia ridnoho kraiu vid naidavnishykh chasiv do suchasnosti) [My Cherkasy Region (history of the native region from ancient times to the present)]. Cherkasy: Vertykal [in Ukrainian].
5. Reient, O.P., & Serdiuk, O.V. (2006). Stolypinska ahrarna reforma [The Stolypin agrarian reform]. Istoriiia ukrainskoho selianstva - History of the Ukrainian peasantry. (Vol. 1, pp. 388-407) / V.A. Smolii (ed.). NAS of Ukraine; Institute of History of Ukraine. Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].